

ORGANIZACJE POZARZĄDOWE W SPOŁECZEŃSTWIE - WYBRANE FORMY SEKTORA OBYWATELSKIEGO

Joanna Tutak ¹

¹ Mgr, zatrudniona w Urzędzie Miasta i Gminy w Staszowie na stanowisku Komendanta Straży Miejskiej w Staszowie. Studentka studiów podyplomowych Zarządzania Zasobami Ludzkimi na Wydziale Prawa, Administracji i Zarządzania na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach.

ARTICLE INFO.

Słowa kluczowe:

organizacje społeczne, organizacje pozarządowe, trzeci sektor, NGOs, organizacje non-profit.

Streszczenie

Sektor organizacji pozarządowych jest ukierunkowany na rozwiązywanie problemów społecznych. Organizacje te cechuje dobrowolne uczestnictwo, chęć współpracy, zaufanie, zaangażowanie, wyznawanie podobnych norm, wartości i celów. Organizacje pozarządowe mają na celu wzrost aktywizacji społecznej. Przedmiotem artykułu jest analiza pojęcia „organizacji pozarządowej”. W artykule dokonano również analizy poszczególnych typów organizacji.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2018 LWAB.

1. Wprowadzenie

Organizacje pozarządowe w Polsce pojawiły się wraz z rozwojem demokracji i społeczeństwa obywatelskiego. Działają w tych obszarach, w których rola państwa lub sektora prywatnego jest niewystarczająca. Społeczeństwo potrzebuje aktywności nakierowanej na sprostanie wymogom współczesnego świata. Ustawowym obowiązkiem jednostek samorządu terytorialnego jest tworzenie programów współpracy z organizacjami pozarządowymi.

2. Organizacja społeczna jako system elementów więzi społecznej

Organizacjami społecznymi są trwałe zrzeszenia osób fizycznych lub prawnych, które posiadają wspólny cel oraz stałą więź organizacyjną, niewchodzące w skład aparatu państwowego oraz nie będące spółkami cywilnymi.

„Organizacja społeczna to najbardziej adekwatne w języku polskim pojęcie dla określania aktywności społecznej, obywatelskiej artykułującej się w formie zorganizowanej. Posiada zwykle strukturę organizacyjną, osobowość prawną i określone położenie prawne. Jest to kategoria szeroka, obejmuje ogromny obszar partycypacji ludzi w życiu publicznym. Jej zaletą jest to, że w Polsce posługiwano się nią zawsze. Ma ugruntowaną tradycję. [...] W literaturze przedmiotu organizacja społeczna ma zastosowanie zwłaszcza w odniesieniu do tradycji aktywności obywatelskiej w Polsce, stąd cieszy się dużym uznaniem historyków. Jest przez nich wykorzystywana przez cały XX wiek. Pojęcie to używane było w okresie międzywojnia w literaturze naukowej, ale nade wszystko w wystąpieniach politycznych i w publicystyce sanacji. [...] Pojęcie organizacja społeczna jest często używane przez prawników. Z kategorii tej skorzystano w Konstytucji z 1952 roku i szeroko w innych aktach prawnych (nie tylko w okresie PRL). Dla potrzeb postępowania administracyjnego kategorię organizacja społeczna

zdefiniowano w kodeksie postępowania administracyjnego, gdzie zostało podkreślone, że „są to organizacje zawodowe, samorządowe, spółdzielcze i inne organizacje społeczne”. Nazwa organizacje społeczne może odwoływać się zarówno do pojęcia „pracy społecznej” będącej – jak w przypadku organizacji ochotniczych – podstawą ich istnienia, jak i celów działań, które mają charakter społeczny. W dawnej literaturze terminem organizacje społeczne były objęte również partie polityczne. Sylwester Zawadzki organizację społeczną określał następująco: „w szerokim znaczeniu organizacją społeczną jest każde zrzeczenie obywateli, istniejące odrębnie od państwa (...). W tym szerokim sensie, którego wprowadzenie ma na celu odróżnienie organizacji społecznych od organów i organizacji państwowych, organizacjami społecznymi są zarówno partie polityczne, jak i organy samorządu społecznego, a także organizacje społeczne sensu stricte. W węższym znaczeniu organizacje społeczne stanowią tylko część społecznego mechanizmu i oznaczają dobrowolne zrzeczenia, skupiające obywateli dla czynnego udziału realizacji określonych celów politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych w sposób zorganizowany.”

Piotr Winczorek organizacjami społecznymi określił dobrowolne zrzeczenia tworzone przez ludzi w celu zaspokojenia różnych potrzeb i interesów. Wśród nich wyodrębnił partie polityczne. Zaznaczył, iż skupiają one ludzi w celu samodzielnego, wolnego od udziału państwa, zaspakajania potrzeb i interesów swoich członków oraz innych osób. „Mogą one stanowić niejako alternatywę wobec państwa, jeśli chciałoby ono podejmować się takich zadań. Jedynie państwa totalitarne, autokratyczne i skrajnie scentralizowane usiłują wyręczyć obywateli w zaspakajaniu tych potrzeb, ponosząc tu zresztą z reguły porażki.”

3. Organizacje pozarządowe a organizacje pożytku publicznego

Wskazując na zadania jakie ma do spełnienia we współczesnej demokracji trzeci sektor należy wskazać na doktrynę subsydiarności, która określa jego miejsce i rolę w systemie politycznym. Zakłada ona pierwszeństwo przedsięwzięć społecznych przed przedsięwzięciami państwowymi. Realizacja tej zasady wiąże się „z poszukiwaniem właściwych proporcji między tym, co żywiołowe i oddolne, a tym co regulowane i odgórne w relacjach jednostka-państwo”.

Zasada subsydiarności wywodzi się z katolickiej nauki społecznej. Zakłada ona pierwszeństwo jednostki przed grupami społecznymi, a wspólnot mniejszych i „niższych” nad większymi i „wyższymi”. W szczególności państwo, jako wspólnota najwyższa, nie powinno zastępować wspólnot niższych w zaspokajaniu ich usprawiedliwionych potrzeb, chyba że wspólnoty te nie są w stanie sprostać swoim potrzebom. Wspólnoty wyższe powinny wówczas iść z pomocą wspólnotom niższym. Ważnym elementem jest nacisk na uprzywilejowanie najmniejszej wspólnoty, gdyż to ona jest najbliższa ludziom i ich problemom.

„Organizacje pozarządowe to pojęcie popularne w Polsce od niedawna. Próbuje w niektórych kręgach wypierać kategorię organizacje społeczne. Jest to dosłowne tłumaczenie non-governmental organization – (w skrócie NGO). Zwykle powiada się, że są to organizacje niezależne. Termin organizacje pozarządowe stosowany jest w prawie międzynarodowym. W polskich aktach prawnych pierwszy raz kategoria organizacja pozarządowa została użyta w 1997 r., ale zdefiniowano ją w zasadzie dopiero 24 kwietnia 2003 r. w ustawie o działalności pożytku publicznego i wolontariacie.[...]. Dalej ustawa wyłącza spod kategorii organizacje pozarządowe: partie polityczne, związki zawodowe i organizacje pracodawców, samorządy zawodowe, spółki działające na podstawie przepisów o kulturze fizycznej i niektóre fundacje. W świetle tej ustawy organizacją pozarządową nie może być większość (choć nie wszystkie) fundacji Skarbu państwa, jednostek samorządu terytorialnego (art. 3 ust.2,4)”. Nie można się nie zgodzić ze słowami autorki komentarza do ustawy o działalności publicznej i wolontariacie, iż „wyróżnione cechy wskazują na specyficzny charakter tej formy samoorganizacji społecznej. Podstawowy argument sprowadza się do stwierdzenia, iż celem organizacji pozarządowych nie jest przejmowanie władzy (chcą one pozostać jak sama nazwa wskazuje, organizacjami pozarządowymi), co nie przekreśla wzajemnej ich współpracy z organami administracji publicznej. Ponadto organizacje

pozarządowe kierują się zasadami i wartościami, do których zalicza się dobro wspólne, solidaryzm społeczny. Z tych względów ich działalność ukierunkowana jest na realizację celów pożytku publicznego. Na uwagę zasługuje również teza, iż organizacje te nie są instytucjami dochodowymi (motyw komercyjny nie jest podstawą ich działalności). Nie oznacza to, że nie mogą prowadzić działalności gospodarczej, jednak cel musi być przeznaczony na cele statutowe.

Tabela 1. Pojęcia charakteryzujące typy organizacji pozarządowych

Organizacje pozarządowe	Podkreślenie, iż instytucja nie należy do sektora rządowego, niepaństwowego. Dosłowne tłumaczenie z angielskiego <i>non-governmental organizations</i> , W Polsce powszechnie nazywany skrótem od angielskiej nazwy NGO.
QUANGO	Organizacje zależne od państwa quasi-NGO (QUANGO) istnieje tu zależność od państwa poprzez kontrolę państwa, istnienie zależne od wpływów budżetowych. W Polsce to m. in. fundacje Skarbu Państwa.
Organizacje non-profit	Odróżnienie od sektora nastawionego na dochody, zaznaczająca, iż działalność nie jest nastawiona na zysk. Wypracowane zyski w całości przeznaczane są na statutowy cel fundacji. Nazywana również fundacją nie dla zysku (<i>non for profit</i>)
Organizacje charytatywne	<i>Charitable organizations</i> – organizacje dobroczynne, polega na wspieraniu biednych i potrzebujących pomocy, organizacje te mogą ubiegać się o status organizacji pożytku publicznego.
Organizacje społeczne	Bardzo często określenie to zostaje wypierane na rzecz „organizacje pozarządowe”. Odwołuje się do pojęcia pracy społecznej. Mają charakter społeczny.
Organizacje obywatelskie	Tworzone przez obywateli dla obywateli. Charakteryzują się samoorganizacją w różnych celach.
Organizacje ochotnicze (wolontarystyczne)	<i>Voluntary organizations</i> lub <i>voluntary sector</i> Cechą podstawową w działalności tej organizacji jest wolontariat.
Organizacje użyteczności publicznej	Nawiązuje do działania dla dobra obywateli, dla dobra publicznego. Charakteryzuje się dużą aktywnością z zakresu ochrony zdrowia, edukacji.
Organizacje pożytku publicznego	Posiadające status organizacji pożytku publicznego. Legalny termin wprowadzony przez Ustawę o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie.
Organizacje niezależne	<i>Independent organizations</i> – cechują się, jak sama nazwa wskazuje niezależnością, jako pilotażowy system działania organizacji.
Organizacje pośredniczące	<i>Intermediate organizations</i> – Odwołująca się do bycia tą „pomiędzy” sektorem państwowym a biznesowym.
Organizacje korzystające z przywilejów podatkowych	<i>Tax-exempt organizations</i> – używane w państwach, gdzie jest możliwa opcja odpisania od podstawy opodatkowania lub od kwoty podatku sumy podarowanej przez darczyńców, wiąże się również z korzystnymi ulgami organizacji.

Opracowanie własne na podstawie: M. Grewiński, S. Kamiński, *Obywatelska polityka społeczna*, Warszawa 2007 oraz J. Wygnański, *Elementarz III sektora*, Warszawa 2005.

Istnieją cztery warunki, które muszą być spełnione, aby organizacje można było nazwać pozarządową:

1. Organizacje pozarządowe nie mogą być jednostkami sektora finansów publicznych, do których zgodnie z ustawą o finansach publicznych zalicza się: organy władzy publicznej, organy administracji rządowej, organy kontroli państwowej i ochrony prawa, sądy i trybunały, a także

jednostki samorządu terytorialnego i ich organy oraz związki, jednostki budżetowe, zakłady budżetowe i gospodarstwa pomocnicze jednostek budżetowych, fundusze celowe, państwowe szkoły wyższe, jednostki badawczo-rozwojowe, samodzielne publiczne zakłady opieki zdrowotnej, państwowe i samorządowe instytucje kultury, ZUS, KRUS i zarządzane przez nie fundusze, NFZ, PAN i tworzone przez nie jednostki organizacyjne, państwowe lub samorządowe osoby prawne utworzone na podstawie odrębnych ustaw w celu wykonywania zadań publicznych, z wyłączeniem przedsiębiorstw, banków i spółek prawa handlowego.

2. Działanie organizacji nie może być działaniem w celu osiągnięcia zysku. Podmioty uznane przez ustawodawcę za przedsiębiorców w rozumieniu ustawy o swobodzie działalności gospodarczej lub kodeksu cywilnego nie mogą uzyskać statusu organizacji pozarządowych, ponieważ ich działalność jest działalnością podejmowaną w celach zysku.
3. Organizacje pozarządowe muszą posiadać osobowość prawną lub na podstawie odrębnych przepisów ustawowych muszą być uznane za jednostki nieposiadające osobowości prawnej. Jednostkami nieposiadającymi osobowości prawnej są np.: stowarzyszenia zwykłe, koła gospodyń.
4. Za organizacje pozarządowe prowadzące działalność użytku publicznego nie mogą być uznane mimo, iż spełniają warunki 1-3): partie polityczne, związki zawodowe, fundacje, których jedynym fundatorem jest Skarb Państwa lub jednostka samorządu terytorialnego, o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej, albo majątek tych fundacji nie jest w całości mieniem pochodzącym z finansowania środkami publicznymi w rozumieniu ustawy o finansach publicznych lub fundacje prowadzi działalność statusową w zakresie nauki, w szczególności na rzecz nauki, fundacje utworzone przez partie polityczne, spółki działające na podstawie przepisów o kulturze fizycznej.

Określenie działalności pożytku publicznego zostało wprowadzone do polskiego systemu prawnego dnia 1 stycznia 2004 r. przepisami ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie. „Działalność pożytku publicznego” jest pojęciem znacznie szerszym od „organizacji pożytku publicznego”, ponieważ każda organizacja pożytku publicznego musi prowadzić działalność gospodarczą, ale nie każda organizacja prowadząca działalność musi mieć status organizacji pożytku publicznego. Termin działalności pożytku publicznego odnosi się zarówno do świadczenia usług, zaspakajających konkretne potrzeby społeczne w ramach określonych zadań publicznych, czyli usług społecznie użytecznych, jak i określonego kręgu podmiotów je realizujących.

Julian Auleytner pisze, iż poprzez zmianę ustroju w Polsce i przełom w podejściu do organizacji pozarządowych, przestały być one zagrożeniem dla władzy, a także zaznaczył, że nawet najskuteczniej działający rząd nie jest w stanie zaspokoić wszystkich potrzeb społeczeństwa, a organizacje społeczne potrafią szybciej i sprawniej dotrzeć do potrzebujących. Organizacje pozarządowe powstają z woli obywatela „aby sprostać wymogom popytu na dobra publiczne, które z powodu innych decyzji alokacyjnych i ograniczonej ilości środków publicznych nie są dostarczane przez państwo. Mówiąc o organizacjach pozarządowych warto zakreślić definicje, które ściśle wiążą się z tym terminem, a także załączyć się w definicję społeczeństwa obywatelskiego.

Wśród pionierów badaczy społecznych był Alexis de Tocqueville – Francuz, który wyemigrował do Ameryki zafascynowany obywatelnością tego kraju. Zaznaczał, iż społeczeństwo obywatelskie należy do strefy niepolitycznej, jednakże ma wielkie znaczenie polityczne, a aktywni w sferze niepolitycznej mogą aktywnie oddziaływać na państwo. Tocqueville pisał, że: „Mieszkaniec Nowej Anglii przywiązuje się do gminy dzięki jej sile i niezależności; interesuje się jej życiem, ponieważ bierze udział w rządzeniu; kocha ją, ponieważ nie ma powodu uskarżać się na swój los; z nią wiąże ambicje i nadzieje na przyszłość, uczestniczy w każdym wydarzeniu w jej życia [...] Bez instytucji gminnych naród może stworzyć wolny rząd, lecz nie będzie w nim ducha wolności”. Organizacje pozarządowe najczęściej działają w formie stowarzyszeń lub fundacji.

Piotr Gliński wskazuje, iż podstawową blokadą samoorganizacji obywatelskiej w Polsce jest niechętna sektorowi pozarządowemu postawa większości polskich elit w tym kulturalnych, medialnych, biznesowych, a także intelektualnych, gdyż odnoszą się w stosunku do organizacji pozarządowych wręcz z góry z pogardliwym nastawieniem. Podkreślił również, że podczas ostatnich kilkunastu lat nie odbyła się rzetelna debata poświęcona kondycji polskiego społeczeństwa obywatelskiego.

Organizacje pożytku publicznego to typ organizacji, które posiadają status pożytku publicznego, nadany orzeczeniem sądowym w Krajowym Rejestrze Sądowym. Takie organizacje w Polsce istnieją od 2003 roku, po wprowadzeniu ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie. Ze względu na grupę organizacji „uprzywilejowanych” mają możliwość do pozyskiwania funduszy poprzez odprowadzanie 1 procentu z podatków. Zakres działania organizacji pożytku publicznego jest bardzo duży. Mają one zadania związane z realizacją pomocy charytatywnej, wyrównujące szanse społeczne, jak również mające na względzie rozwój zarówno w obszarach: edukacyjnym, kultury, sportu, a także mają charakter integrujący. „Konsekwencją uzyskania przez stowarzyszenie statusu organizacji pożytku publicznego jest możliwość prowadzenia przez nie nieodpłatnej i odpłatnej działalności pożytku publicznego (art. 6 – 10 ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie) oraz prowadzenia działalności pożytku publicznego na podstawie zlecenia realizacji zadań publicznych (art.11 – 19 u.d.p.p.w.). Organizacjom takim przysługuje również, na zasadach określonych w przepisach odrębnych, zwolnienie od: podatku dochodowego od osób prawnych, podatku od nieruchomości, podatku od czynności cywilnoprawnych, opłaty skarbowej, opłat sądowych – w odniesieniu do prowadzonej przez nie działalności pożytku publicznego (art.24 ust. 1 u.d.p.p.w.). Mogą one również na zasadach określonych w odrębnych przepisach, nabywać na szczególnych warunkach prawo użytkowania nieruchomości będących własnością skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego (art. 24 ust. 2 u.d.p.p.w.). Podatnik podatku dochodowego od osób fizycznych może przekazać 1% podatku odliczonego zgodnie z odrębnymi przepisami na rzecz wybranych przez siebie organizacji pożytku publicznego (art. 27 u.d.p.p.w.).

Działalność pożytku publicznego jest definiowana jako „działalność społecznie użyteczna, prowadzona przez organizacje pozarządowe w sferze zadań publicznych” (art. 3 ust.1). Istotnymi elementami w tej definicji są trzy elementy:

- działalność powinna mieć charakter społecznie użyteczny,
- prowadzić ją mogą organizacje pozarządowe,
- działalność ta powinna być w określonej sferze życia publicznego.

„Działalność społecznie użyteczna” jest rozumiana jako działalność na rzecz dobra wspólnego, w odniesieniu do większej społeczności. Działalność ta nie może mieć na celu zaspakajania partykularnych interesów, czy też aby dawała im preferencje.

„Organizacja pozarządowa” jest jednostką prawną lub jednostką nieposiadającą osobowości prawnej, działalność statutowa nie jest nastawiona na osiągnięcie zysku. Nie może to być jednostka sektora finansów publicznych. Tak rozumiane organizacje pozarządowe mogą prowadzić działalność pożytku publicznego. Z organizacjami pozarządowymi zostały zrównane w prawach osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego lub o stosunku Państwa do innych kościołów i związków wyznaniowych. Taką samą pozycję mają stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego.

Działalnością pożytku publicznego nie jest działalność prowadzona przez: partie polityczne, związki zawodowe, organizacje pracodawców, samorządy zawodowe, sportowe spółki akcyjne, fundacje partii politycznych, fundacje Skarbu Państwa oraz fundacje jednostek samorządu terytorialnego. Prowadzenie działalności pożytku publicznego jest możliwe, jeżeli wyżej wymienione fundacje prowadzą swoją działalność statutową w zakresie nauki. Trzecim elementem definiującym działalność pożytku publicznego jest strefa zadań publicznych, w których ta działalność może być realizowana. Ustawowy

katalog obejmuje następujące dziedziny życia: pomoc społeczną, działalność charytatywną, podtrzymywanie tradycji narodowej, pielęgnowanie polskości oraz rozwoju świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej, działalność na rzecz mniejszości narodowych, ochrony i promocji zdrowia, działanie na rzecz osób niepełnosprawnych, promocję zatrudnienia i aktywizacji zawodowej osób pozostających bez pracy i zagrożonych zwolnieniem z pracy, upowszechnianiem i ochroną praw kobiet oraz działalność na rzecz równych praw kobiet i mężczyzn, działalność wspomagającą rozwój gospodarczy, w tym rozwój przedsiębiorczości, działalność wspomagającą rozwój wspólnot i społeczności lokalnych, nauki, edukacji, oświaty i wychowania, krajoznawstwa oraz wypoczynku dzieci i młodzieży, kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i tradycji, upowszechniania kultury fizycznej i sportu, ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego, porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz przeciwdziałaniom patologii społecznej, upowszechniania wiedzy i umiejętności na rzecz obronności państwa, upowszechniania i ochrony wolności i praw człowieka oraz swobód obywatelskich, a także działania mające na celu rozwój demokracji, ratownictwa i ochrony ludności, pomocy ofiarom katastrof, klęsk żywiołowych, konfliktów zbrojnych oraz wojen w kraju i za granicą, upowszechniania i obrony praw konsumentów, działania na rzecz integracji europejskiej oraz rozwijanie kontaktów i współpracy między społeczeństwami, promocji i organizacji wolontariatu, działalność wspomagającą technicznie, szkoleniowo, informacyjnie lub finansowo organizacje pozarządowe (art. 4 ust.1).

4. Zakończenie

Analizując przedstawione zagadnienia stwierdzam, iż zadania w trzecim sektorze, czyli organizacjach społecznych należą do tej grupy podmiotów funkcjonujących na rynku, których podstawowymi zadaniami jest podejmowanie zadań związanych ze zwiększeniem spójności społecznej. Jako niepaństwowe organizacje zaspakajają wspólne cele a realizacja zadań jest dobrem dla wszystkich. Warto nadmienić, iż zasadą ogólną w sektorze organizacji społecznych jest nakierowanie na rozwiązywanie problemów społecznych.

5. Bibliografia

1. Auleytner J, *Przemiany edukacyjne, Polityka społeczna globalna i lokalna*. Pod. red. A. Kurzynowskiego, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 1999.
2. Blicharz J, *Komentarz do ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie*, w: *Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie. Ustawa o spółdzielniach socjalnych. Komentarz*, Wyd. Wolters Kluwer SA, Warszawa 2012.
3. Dzwonczyk J, *Polityczne aspekty rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 2009
4. Gliński P, *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor, praca zbiorowa* pod red. P. Glińskiego, B. Lewenstein i A. Sicińskiego przy współpracy P. Frączzaka i R. Skrzypca, IFiS PAN, Warszawa 2012
5. Gliński P, *Style działań organizacji pozarządowych w Polsce Grupy interesu czy pożytku publicznego?*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2006
6. Grewiński M, Kamiński S, *Obywatelska polityka społeczna*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2007
7. Herbst J, *Wstęp – pole przedsiębiorczości społecznej w: Od trzeciego sektora do przedsiębiorczości społecznej – wyniki badań ekonomii społecznej w Polsce*, Warszawa 2008
8. Kantyka S, *Organizacje pozarządowe-partner samorządu w: Samorządowa polityka społeczna*, pod. red. Frączkiewicz-Wronka A, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2002

9. Kowal N, *Komentarz do ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie w: Tworzenie i rejestracja organizacji pożytku publicznego*, Wolters Kluwer
10. Lang W, Wróblewki J, Zawadzki S, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986
11. Martens W, *Zasada subsydiarności w konstrukcji Europy federalnej w: Dwie Europy*, Wyd. Wokół Nas, Gliwice 1995
12. Pawłowska A, cyt. za: *Encyklopedia politologii, t.1: Teoria polityki*, pod. red. Sokół W, Żmigrodzki M, Zakamycze, Kraków 1999
13. Michalak T, Wilkin J w: *W stronę aktywnej polityki społecznej* Pod red. Kaźmierczak T, Rymśza M, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003
14. Smoktunowicz E, *Prawo zrzeszania się w Polsce*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1992
15. Suski P, *Stowarzyszenia i fundacje* Wyd. LexisNexis, Warszawa 2005
16. Szustek A, *Polski Sektor Społeczny*, Oficyna Wyd. ASPRA-JR, Warszawa 2008
17. Tocqueville A. de, *O demokracji w Ameryce*, Wyd. Znak, Kraków, Warszawa 1996
18. Winczorek P, *Wstęp do nauki o państwie*, Wyd. LIBER, Warszawa 1995